

Economische hulp aan Oost-Europa

Vrijwel iedereen is voorstander van economische hulp voor Oost-Europa. Maar over omvang en vormgeving van de hulp is nog weinig nagedacht. In dit artikel worden schattingen gepresenteerd van het benodigde buitenlandse kapitaal. De auteur meent dat de economische betekenis van kapitaalinjecties door buitenlandse overheden niet moet worden overdreven. Oost-Europa lijkt op langere termijn vooral behoefte te hebben aan een liberaal handelsklimaat.

DR. P.A.G. VAN BERGEIJK*

Tegenvallende economische ontwikkelingen kunnen de politieke hervormingen in Oost-Europa ernstig bemoeilijken. Indien 'minder eten' de praktische consequentie van 'meer vrijheid' blijkt te zijn, valt een ontsporing of terugval van het politieke proces te vrezen. Ook in economisch opzicht zou een terugval in de hervormingsgezinde landen rampzalig zijn. Een omschakeling van een relatief gesloten centraal geleide economie naar een meer open markteconomie zal immers de doelmatigheid en daarmee de welvaart vergroten. Het is echter goed mogelijk dat de eerste noden zo groot zijn dat de korte-termijnkosten niet door het hervormende land kunnen worden opgebracht, ofschoon de netto contante waarde van de hervormingen positief is. Economen menen dat de economische hervormingen in Oost-Europa uiteindelijk voor alle landen voordelen met zich brengen. Ook de niet-communistische wereld kan dus van de hervormingen in Oost-Europa profiteren. Het Westen zou een gedeelte van deze opbrengsten, die voor Oost-Europa extern zijn, ter beschikking kunnen stellen.

Economen zijn gewoonlijk vooral geïnteresseerd in de vragen hoeveel het gaat kosten en hoe het bedrag het best kan worden aangewend. Aan deze problemen is echter nog maar weinig aandacht besteed. De voorzitter van de Europese Commissie heeft onlangs gezegd dat tot het einde van de eeuw 19 miljard ECU (ruim 43 miljard gulden) per jaar nodig zou zijn, maar zo'n groot bedrag wordt door slechts zeer weinigen als een reële politieke optie beschouwd en was waarschijnlijk door Delors ook niet als zodanig bedoeld¹. Ofschoon er in het kader van het PHARE-programma reeds concrete plannen voor ondersteuning van de Oosteuropese economieën tot stand zijn gekomen lijkt de discussie over het nut van hulpprogramma's voor Oost-Europa, helaas, te blijven steken op het niveau van de politieke verklaringen van zeer goede wil.

Een nuchtere economische beschouwing kan een nuttige bijdrage aan het debat leveren. Dit geldt in de eerste plaats het ontzenuwen van de opvatting dat de Oosteuropese landen zouden moeten worden gerekend tot de ontwikkelingslanden. Hulpprogramma's moeten niet worden verward met ontwikkelingshulp. Het dient in het onderhavige vraagstuk vooral om assistentie bij de hervorming van

de economie te gaan en bij voorbeeld eigenlijk niet om inkomenssteun. In dit artikel wordt de orde van grootte van de benodigde hoeveelheid buitenlandse kapitaal onderzocht. Ook wordt gekeken naar de voordelen en mogelijkheden van een uitvoer-georiënteerde groeistrategie.

Geen ontwikkelingslanden

Voor velen ligt een vergelijking van de Oosteuropese landen met de ontwikkelingslanden blijkbaar voor de hand. In een eerste reactie op de omwenteling in het Oosten is binnen de OESO de vraag opgeworpen of Polen en Hongarije voor de DAC-status in aanmerking zouden komen. Onze minister van Buitenlandse Zaken meende aanvankelijk de gelden voor hulpprogramma's voor Oost-Europa te moeten zoeken in de ontwikkelingspot en de voorzitter van de Europese Commissie associeert de Oosteuropese hervormingsgezinde landen met de minst ontwikkelde regio's van de Gemeenschap. De verwarring lijkt in de hand te zijn gewerkt door het feit dat de 'psychische' afstand tot het Oostblok waarschijnlijk even groot was als tot Afrika of Azië. Nochtans zijn de Oosteuropese landen geen ontwikkelingslanden. Men moet hun problemen niet bagatelliseren, maar de analyse is evenmin gebaat met een overdrijving van de moeilijkheden waarvoor deze landen zich geplaatst zien. De directeur van het IMF heeft er onlangs nog op gewezen dat de problemen van de centraal geleide economieën geenszins uniek zijn en ook door een aantal markteconomieën worden ondervonden².

In tabel 1 zijn de inkomens per hoofd van een aantal Europese landen op een rijtje gezet. Deze cijfers zijn

* De auteur werkt op het directoraat-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen van het Ministerie van Economische Zaken en schrijft voor eigen rekening. Hij dankt Frank ter Borg en Harry Oldersma voor nuttig commentaar.

1. Delors wil 43 miljard extra uittrekken voor hulp aan Oost-Europa, *NRC-Handelsblad*, 17 januari 1990.

2. Erb discusses Fund's role in centrally planned economies, *IMF Survey*, 5 februari 1990, blz. 34.

Tabel 1. Inkomens per hoofd van een aantal Europese landen in 1985 (in prijzen en dollars van 1980)

Noorwegen	12.600	Verenigd Koninkrijk	8.700
Denemarken	10.900	Italië	7.400
BRD	10.700	Tsjechoslowakije	7.400
Zwitserland	10.600	Spanje	6.400
Frankrijk	9.900	Hongarije	5.800
Zweden	9.900	Ierland	5.200
België	9.700	Bulgarije	5.100
Nederland	9.100	Polen	4.900
Oostenrijk	8.900	Griekenland	4.500
DDR	8.700	Roemenië	4.300

Bron: Summers en Heston, op.cit., tabel 3 en 4, blz. 18-22.

vervaardigd in het kader van het *International Comparisons Project* van de Verenigde Naties³. De methode is onder andere gebaseerd op internationale vergelijking van zeer veel categorieën goederen en diensten. Op deze manier wordt een oplossing geboden voor het probleem dat de omzetting van nationale inkomens met een wisselkoers in een gemeenschappelijke valuta-eenheid zeer onbevredigend is en kan de moeilijkheid worden omzeild dat in het materiële produkt, dat in Oost-Europa wordt geregistreerd, een groot aantal diensten niet zijn meegerekend. Aan de methode zit een aantal haken en ogen. Daarom moet rekening worden gehouden met nogal grote foutenmarges en kan aan de rangorde van de inkomens geen al te grote waarde worden gehecht. Het gaat, met andere woorden, om bruikbare indicaties van de orde van grootte en niet zozeer om de vraag of het inkomen per hoofd in de DDR nu werkelijk boven dat van het Verenigd Koninkrijk ligt. Desondanks blijkt dat Oost-Europa in het algemeen een lager welvaartsniveau heeft dan West-Europa. Wanneer rekening wordt gehouden met het feit dat de participatiegraad in Oost-Europa ruim een kwart boven die in het Westen ligt dan bedraagt de arbeidsproductiviteit in Oost-Europa driekwart tot de helft van de Westerse. De vergelijking met ontwikkelingslanden is echter geheel misplaatst.

Dat laatste blijkt ook wanneer men kijkt naar de schuldpositie van de Oosteuropese landen. De verhouding tussen schuldendienst en uitvoer ligt, met uitzondering van Polen, op een acceptabel niveau of vertoont duidelijk verbetering. De totale netto buitenlandse schuld van de centraal geleide economieën in Europa bedraagt slechts negen procent van het bbp van deze regio. Ter vergelijking, voor Afrika en Latijns-Amerika belooft dit ruim veertig procent⁴. De schuld van de regio Oost-Europa is minder dan de schuld van Mexico of Brazilië. De helft van de schuld is bovendien geconcentreerd in één land: Polen. Er zijn natuurlijk nog andere indicatoren, zoals de invoerdekking van de deviezenreserves of de verhouding tussen schuld en uitvoer waarop de Oosteuropese landen minder goed scoren. Op basis van deze kengetallen moet de liquiditeit van deze landen veelal als mager worden beschouwd. De solvabiliteit lijkt echter voldoende. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat een aantal Oosteuropese landen weer toegang tot de internationale kapitaalmarkt zal verkrijgen zodra de politieke en economische situatie zich wat stabiliseert. Polen is natuurlijk wel een probleemgeval, maar er is geen strikt economische reden waarom particuliere kredietverlening de kapitaalbehoefte van de andere Oosteuropese landen niet gedeeltelijk kan dekken⁵.

Het nut van hulpprogramma's

Men kan zich dan ook de vraag stellen of er nog wel een rol voor de Westeuropese overheden is weggelegd en of

de economische ondersteuning van het hervormingsproces niet beter aan het Westerse bedrijfsleven kan worden overgelaten. Ook lijkt het zeer wel mogelijk om het hervormingsproces op de beschikbare binnenlandse middelen te baseren die vrijkomen zodra voldoende vooruitgang wordt geboekt in de doelmatigheid, de produktie en de economische structuur. Daar valt inderdaad wel wat voor te zeggen. De realiteit gebiedt echter te erkennen dat het wel enige tijd kan duren voordat de voordelen van hervorming geplukt kunnen worden. Buitenlands kapitaal kan daarom nodig zijn in de overgangsfase van Marx naar markt⁶.

Externe fondsen kunnen worden gebruikt om de invoermogelijkheden te vergroten. In de eerste plaats neemt dan de interne concurrentie toe, wordt de produktiviteit gestimuleerd en kunnen de kosten dalen. Daardoor wordt inflatoire druk van de ketel genomen. In de tweede plaats kunnen zo essentiële produktiemiddelen worden verkregen en kan het tempo van de modernisering van het machinepark versnellen. Bovendien kan een voldoende groot aanbod van consumptiegoederen worden gehandhaafd dat noodzakelijk is als arbeidsprikkel en om binnenlandse steun voor het hervormingsbeleid te behouden. Externe middelen zijn ook van belang voor het financieren van technische ondersteuning en overdracht van kennis. Ten slotte kan zo een minimale voorraad harde valuta worden gevormd. Dit is een noodzakelijke voorwaarde voor stappen richting volledige convertibiliteit van de munt.

De politieke onzekerheid bemoeilijkt het beschikbaar stellen van particulier kapitaal. Daarom kan overheidsbemoeienis door het overnemen van het politieke risico van bij voorbeeld een uitvoerkrediet zinvol zijn. Ook kan bilaterale en multilaterale officiële kredietverlening een bijdrage leveren totdat het particuliere bankwezen het landenrisico in Oost-Europa weer acceptabel acht.

Schatting van de kapitaalbehoeften

Om de kapitaalbehoeften van de Oosteuropese landen te bepalen wordt gebruik gemaakt van een vrij eenvoudige weergave van de internationale economische betrekkingen van de onderzochte landen. De pretenties van deze methode reiken niet ver. Het is een nuttige vingeroefening waarmee de orde van grootte van de bedragen waar we over praten duidelijk kan worden gemaakt. Er worden dus geen exacte voorspellingen gedaan. Daarvoor moeten de gebruikte cijfers bovendien te zeer worden gewantrouwd. Die onbetrouwbaarheid van gegevens die door de communistische regimes werden verstrekt, vormt de reden dat hier naar het tekort op de lopende rekening wordt gekeken. De gegevens van de externe positie kunnen aan de Westerse handels- en schuldstatistieken worden ontleend. Bij de interpretatie van de resultaten moet desondanks met een forse foutenmarge rekening worden gehouden⁷.

Het 'trade-gap-model' is een bekend model uit de ontwikkelingseconomie. Dit model gaat er vanuit dat buitenlands kapitaal een bron van (harde) valuta is waarmee de invoercapaciteit, gegeven de uitvoer, kan worden vergroot. De beschikbaarheid van (harde) valuta vormt dus de knel-

3. R. Summers en A. Heston, A new set of international comparisons of real product and prices: estimates for 130 countries 1950-1985, *Review of income and wealth*, jg. 34, 1988, blz. 1-25.

4. B.W. Lensink en P.A.G. van Bergeijk, Private capital flows in SARUM, *Development & Security*, maart 1989, Tabel 3, blz. 13.

5. Vergelijk P.A.G. van Bergeijk en R. Lensink, Internationale kredietwaardigheid, *ESB*, 19 april 1989, blz. 389-393.

6. Verenigde Naties, Economic Commission for Europe (ECE), *Economic Bulletin for Europe*, jg. 41, 1989, blz. 48-49.

7. P.A.G. van Bergeijk, W. Noë en H. Oldersma, *Zicht op Oost-Europa*, Den Haag, 13 februari 1990.

puntsfactor van het economische ontwikkelingsproces. Een centrale plaats in deze benadering wordt ingenomen door de lopende-rekeningidentiteit:

$$B = X - M - rD = -\Delta D \quad (1)$$

Het saldo op de lopende rekening B is bij benadering gelijk aan de opbrengst uit de uitvoer van goederen en diensten X min de uitgaven voor de import van goederen en diensten M en de netto-rentebetalingen rD aan het buitenland. Als dit saldo negatief is dan moet de 'gap' met buitenlands kapitaal worden gefinancierd, waardoor de buitenlandse nettoschuld D stijgt. Een tekort op de lopende rekening wordt de kapitaalbehoefte van het desbetreffende jaar genoemd. De samenhang tussen de nettoschuld en lopende rekening is een belangrijk element dat de dynamiek in het model brengt. In tabel 2 is een tamelijk ambitieuze groeidoelstelling voor het bbp van 5% per jaar door-gerekend. Deze groeidoelstelling houdt in dat het inkomen per hoofd in de beide Duitslanden in het jaar 2000 op een vergelijkbaar niveau kan liggen. Tsjecho-Slowakije kan zich mogelijk met Nederland meten en Roemenië zou Ierland net gepasseerd kunnen zijn. Voor Polen zijn ook iets bescheidener groeidoelstellingen onderzocht. De Duitse politieke stroomversnelling heeft de doelstelling voor de DDR achterhaald, maar door voor alle landen een gelijke doelstelling te hanteren zijn de resultaten vergelijkbaar en kan ook inzicht in de relatieve uitgangsposities worden verkregen. In het basisscenario wordt verondersteld, dat de groei van de uitvoer van de Oosteuropese landen gelijke tred houdt met de wereldhandel en dat een gedeelte van de toeneming van het uitvoerpotentieel die bij normalisatie van het Oost-West-handelsverkeer kan optreden in de onderzochte periode wordt gerealiseerd⁸. In het pessimistische scenario wordt deze additionele uitvoer niet gerealiseerd. In het basisscenario wordt uitgegaan van een reële rente van 5% over de gehele periode en in het pessimistische scenario is een geleidelijke stijging tot 7% aan het eind van de eeuw verondersteld.

Ofschoon de benadering tamelijk grof is, kan uit de berekeningen een aantal interessante conclusies worden getrokken. Duidelijk blijkt hoezeer Polen als een apart geval dient te worden beschouwd. De andere Oosteuropese landen hebben qua buitenlandse schuld en betalingsbalans een redelijke uitgangspositie. Hun kapitaalbehoefte lijkt voor een belangrijk gedeelte op de internationale kapitaalmarkt te kunnen worden gedekt (zie tabel 3). Daarbij kan nog worden opgemerkt dat de thans bekende bilaterale

Tabel 2. Startwaarden en kapitaalbehoeften van het 'trade gap'-model (miljarden dollars van 1988), bij een groeidoelstelling voor het bbp van 5% per jaar

	Startwaarden				Gem. jaarlijkse kapitaalbehoeften 1990-2000	
	export	import	netto-schuld	invoer-elasticeit	basis-scenario	ongunstige econ. ontwikkeling
Bulgarije	16,0 ^a	16,0 ^a	5,1	1,3	-	1,5
DDR	36,9	35,1	10,4	1,3	-	0,9
Hongarije	9,9	9,3	16,2	1,5	-	2,2
Polen	14,0	4,1	36,3	2,8	11,9	16,8
					4,8 ^b	9,5 ^b
					- ^c	3,6 ^c
Roemenië	6,6	4,1	2,7	1,6	-	0,0
Tsj.slowakije	35,1	34,8	5,0	1,3	-	2,1
Totalen	118,5	103,4	75,5		0 à 12	10 à 24

a. 1987. b. 4% bbp-groei. c. 3% bbp-groei.

Tabel 3. Middellang en lang internationaal particulier krediet, miljarden dollars

	1985	1986	1987	1988	1989
Bulgarije	0,5	0,0	0,3	0,2	0,6
DDR	1,2	0,1	0,2	-	-
Hongarije	1,6	1,3	2,0	1,0	1,3
Polen	-	-	0,0	-	0,2
Roemenië	0,2	-	-	-	-
Tsjechoslowakije	0,1	0,3	0,2	0,3	0,3
Totalen	3,4	1,9	2,7	1,5	2,4

Bron: OESO, *Financial Statistics Monthly*, Deel I, diverse jaren.

en multilaterale hulpprogramma's op korte en middellange termijn voldoende lijken te zijn.

De tweede conclusie luidt dat het door Delors genoemde bedrag van 19 miljard ECU per jaar de benodigde hulp schromelijk overdrijft. Slechts in het pessimistische scenario en bij een hoge groeidoelstelling voor alle landen komen de berekende kapitaalbehoeften uit in deze orde van grootte. Indien de groeidoelstelling van Polen wordt genuanceerd of de externe omgeving zich conform het basisscenario ontwikkelt ligt de kapitaalbehoefte van de zes landen rond de 8 miljard ECU per jaar. Deze kapitaalbehoefte mag men bovendien niet gelijkstellen aan de benodigde hulpprogramma's. Iedere particuliere investering of commerciële lening vult de 'gap' en vermindert dus de behoefte aan hulp. Op basis van tabel 3 lijkt \$ 3 miljard per jaar een realistische waarde voor de omvang van de te verwachten particuliere kredietverlening aan de zes landen. De resterende gap, die door buitenlandse investeringen en hulpprogramma's moet worden gefinancierd, bedraagt dan ongeveer 6 miljard ECU per jaar. Eind januari was hiervan voor de komende drie jaar reeds tweederde door hulpprogramma's gedekt.

Handel of hulp

In de ontwikkelingseconomie wordt genuanceerd gedacht over het nut van hulp. Gebleken is bij voorbeeld dat ontwikkelingshulp de prikkels voor economische hervorming kan verstoren of de spaarquote kan verlagen. Hulp kan problemen op korte termijn oplossen, maar schept vaak zwakheden op lange termijn. Daarom is niet zozeer een groei-strategie die is gebaseerd op buitenlandse hulp van belang, als wel een uitvoer-georiënteerde benadering, temeer daar alleen het blootstellen van de Oosteuropese volkshuishoudingen aan de concurrentie op wereldschaal het hervormingsproces kan sturen en een maximale verbetering van de doelmatigheid kan garanderen. De kapitaalbehoeften van de Oosteuropese landen worden bovendien in belangrijke mate bepaald door hun uitvoerprestaties. De hierboven berekende totale kapitaalbehoefte stijgt bij voorbeeld met \$ 14 miljard per jaar indien de groei van de uitvoer 1 procentpunt tegenvalt in het pessimistische scenario en voor de hoge groeidoelstelling voor Polen. Groei van de uitvoer lijkt daarom een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle economische hervorming.

De Oosteuropese landen zijn in het algemeen tamelijk gesloten economieën. Het aandeel van de handel in het bbp blijft opmerkelijk achter bij die van andere (Westerse) economieën. Schattingen duiden erop dat de handel van centraal geleide economieën slechts tien tot vijftig procent bedraagt van hetgeen men voor markteconomieën van een

8. P.A.G. van Bergeijk en H. Oldersma, Normalisering van het Oost-West handelsverkeer, *ESB*, 13-12-1989, tabel 1, blz. 1245.

vergelijkbare grootte en inkomensniveau vindt. Daarvoor zijn in de literatuur verschillende oorzaken aangegeven.

Politieke factoren spelen in het algemeen een rol: een halvering van de diplomatieke conflicten door de huidige ontspanning zou bij voorbeeld kunnen leiden tot een toeneming van de handel met rond de tien procent⁹. Ook leidt collectieve besluitvorming tot een geringere mate van specialisatie in overeenstemming met het comparatieve voordeel en dus tot minder grote handelsmogelijkheden¹⁰. Op beide terreinen is op korte en middellange termijn verbetering te verwachten. Daarom mag een toeneming van de uitvoermogelijkheden worden verwacht.

Voor economen is het echter wellicht meer voor de hand liggend om in de eerste plaats aan te nemen dat kwaliteitsverschillen een belangrijke rol spelen¹¹. In tabel 4 zijn enige gegevens samengevat die deze laatste veronderstelling ten dele ondersteunen. De industriële producten die door de EG uit Oost-Europa worden ingevoerd zijn gemiddeld een kwart lager geprijsd dan de industriële producten uit de ontwikkelde landen. Uitzonderingen zijn chemicaliën en transportmiddelen. Lagere prijzen wijzen in samenhang met de relatief achterblijvende uitvoerprestaties op kwaliteitsverschillen. De Oosteuropese landen slagen er bovendien niet in om, wanneer industriële producten door non-tarifaire handelsbelemmeringen (NTB's) worden getroffen, deze tegen een hogere prijs af te zetten. Dit wijst op een onvermogen om de prijs en daarmee de opbrengst van een gegeven volume te verhogen, bij voorbeeld door de kwaliteit van deze producten te verbeteren.

Opmerkelijk is echter dat er bij de relatief homogene groep landbouwproducten sprake is van een duidelijk negatieve samenhang tussen NTB's en de relatieve uitvoerprijzen van Oost-Europa. Kwaliteitsverschillen kunnen hier niet de verklaring zijn. De lagere prijzen kunnen een gevolg zijn van de handelsbelemmeringen, maar het causale verband zou net zo goed omgekeerd kunnen liggen. Hoe het ook zij, in beide gevallen kan een liberaler handelsregime leiden tot hogere uitvoeropbrengsten.

Een heel andere vraag is of invoering van het marktmechanisme, de politieke ontspanning en een verbeterde toegang tot de Westerse afzetmarkten wel kunnen leiden tot een toeneming van de uitvoer. In eerste instantie lijken de hervormingen tot een stijging van de binnenlandse absorptie te zullen leiden. Een afnemende netto-uitvoer ligt daarom op de korte termijn voor de hand. Er zijn echter in de landbouw en industrie belangrijke verbeteringen van de produktiviteit te realiseren, waardoor de produktie kan stijgen en op de wat langere termijn ruimte ontstaat voor een toeneming van de uitvoer.

Velen menen dat aan de producten die in Oost-Europa worden geproduceerd weinig behoefte zal bestaan en dat deze landen een comparatief nadeel hebben in het produceren van industriële producten. Het idee lijkt te bestaan dat we te doen hebben met een agrarische samenleving die ook nog wel aardige schoenen kan maken. De overheersende gedachte dat uit het Oosten slechts een bedrei-

Tabel 4. Gemiddeld verschil tussen uitvoerprijzen van Oost-Europa inclusief de Sovjetunie en de ontwikkelde landen naar de EG-landen, in procenten

	Totaal		Gehinderd door niet-tarifaire belemmeringen	
	1982	1984	1982	1984
Landbouwproducten	2	1	-16	-25
Grondstoffen	9	-1	12	13
Industriële producten	-31	-31	-35	-33
Totaal	-25	-25	-33	-32

Bron: Z. Drabek en A. Olechowski, op.cit., blz. 11 en 16.

Tabel 5. De goederensamenstelling van de totale buitenlandse handel van de zes Oosteuropese landen in 1987, in procenten

	Uitvoer	Invoer
Kapitaalgoederen	50	36
Brand- en grondstoffen	15	37
Landbouwproducten	10	12
Consumptiegoederen (excl. voedsel)	15	6
Chemie en bouwmaterialen	9	9
Totaal	100	100

Bron: WIIW (red.), *Comecon data 1988*, Londen, 1989.

ging voor de landbouw kan komen wordt gedeeltelijk in de hand gewerkt doordat vaak een te geaggregeerd beeld wordt geschetst, dat veelal uitsluitend is gebaseerd op de Oost-West-handel. Daarin overheerst dan de positie van de USSR en wordt de Oost-Oost-handel uit het oog verloren. Indien naar de gedesaggregeerde gegevens wordt gekeken blijkt echter dat voor Oost-Europa exclusief de Sovjetunie kapitaalgoederen en transportmiddelen een belangrijk uitvoerproduct zijn (tabel 5).

Dat is niet verwonderlijk, wanneer men zich realiseert dat in Tsjecho-Slowakije industriële complexen als Skoda (zware industrie) en Tesla (elektronica) te vinden zijn, die de concurrentie op de wereldmarkt goed aan lijken te kunnen. Hongarije heeft niet te veronachtzamen producenten van transportmiddelen; Raba en Ikarus. In de DDR kan men denken aan Carl Zeiss Jena (optische apparatuur, elektronica). In een aantal gevallen komt de produktie zeker voor rationalisering in aanmerking, maar daarna kan al op korte termijn serieuze concurrentie uit Oost-Europa worden verwacht.

Tot slot

De conclusie luidt dat er goede mogelijkheden bestaan voor een uitvoer-georiënteerde groei-strategie. Zo'n benadering is wenselijk, omdat daardoor de kapitaalbehoefte beperkt kunnen blijven en eventuele schuldproblemen in de toekomst kunnen worden vermeden.

Oostbloklanden zullen op langere termijn meer gebaat zijn bij vrije toegang tot de afzetmarkten van het Westen dan bij omvangrijke kapitaalinjecties. Slechts het blootstellen aan de concurrentie op wereldschaal kan het hervormingsproces sturen en een maximale verbetering van de doelmatigheid garanderen. Langdurige hulp lijkt slechts noodzakelijk indien en een zeer hoge groei wordt nagestreefd en de wereldeconomie zich ongunstig ontwikkelt.

In de overgangsfase naar een markteconomie kan buitenslands kapitaal wel een belangrijke bijdrage leveren. De Oosteuropese landen kunnen echter op eigen kracht veel meer dan in de discussie over de hulpprogramma's wordt gesuggereerd.

Peter A.G. van Bergeijk

9. B.M. Pollins, Conflict, cooperation, and commerce: the effects of international political interactions on bilateral trade flows, *American Journal of Political Science*, jg. 33, 1989, blz. 737-761; P.A.G. van Bergeijk, *Handel en diplomatie*, academisch proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, maart 1990, blz. 45-80.

10. G. Biessens, *Is the impact of central planning on the level of foreign trade really negative?*, Universiteit van Amsterdam, onderzoeksmemorandum 8914, 1989; C. van Marrewijk en P.A.G. van Bergeijk, Trade uncertainty and specialization: social versus private planning, *De Economist*, jaargang 138, nr. 1 (te verschijnen), 1990.

11. Z. Drabek en A. Olechowski, *Price and quality competitiveness of socialist countries' exports*, Wereldbank, PPR Workingpapers, nr. 317, Washington, 1989.